

Valóban következetes-e a predeterminizmus koncepciója?*

A valóságos dolgok meghatározottságának kérdése a filozófiatörténet mindig igen élénken vitatott problémái közé tartozott. A determinizmus és az indeterminista tendenciák összeütközése végigvonul a filozófia történetén e tudományos diszciplína kezdeti lépéseitől napjainkig.

A dolgok meghatározottságát elvető irányzatok főként az emberi cselekvés és a társadalmi események magyarázata területén léptek fel. Az utóbbi időben ez egyre inkább átment az egzakt természettudományok területére és különösen nagy szerepet játszik a kvantummechanikában manapság, éppen azért, mert az indeterminisztikus felfogás képviselői igen jelentős fizikusok (N. Bohr, W. Heisenberg stb.). A kvantummechanikai determinizmus többnyire idealisztikus filozófiai világnézettel kapcsolódik egybe, amin nem változtat az a tény sem, hogy a legutóbbi fejlődés könnyen észrevehető áttérést mutat a szubjektív idealizmustól az objektív idealizmus felé. Néhány, alapjában materialista beállítottságú fizikus is vallja a mikrovilág jelenségeinek egyedi indetermináltságát (pl. Alfred Landé).

A fizikai indeterminista iskola bírálóinak középpontjában a Laplace-féle determinizmus áll. A Laplace-i elv egy mechanikus materialista koncepció elvileg következetes megfogalmazása, amely a valóság egy meghatározott területe törvényeinek jellege alapján levont következtetéseit extrapolálja az egész univerzumra. A hegeli filozófia dialektikája jelentette az első nagy filozófiai csapást e felfogásra, amellyel azonban gyökerében szükségképpen csakis Marx és Engels dialektikus materializmusa szakított és szakíthatott.

Nyugaton a nem dialektikus materialista filozófiai alapokon álló fizikusok és filozófusok körében kialakult egy olyan csoport, amely érzi ugyan a Laplace-i determinizmus tarthatatlanságát és törekszik — bár megítélésem szerint alapjában sikertelenül — e mechanisztikus elvvel szakítva, szembeszállni a fizikusok többségének a mikrovilág jelenségei egyedi indetermináltságára vonatkozó nézeteivel (de Broglie, D. Bohm, J. Vigier, M. Bunge, a Szovjetunióban Tyerleckij és részben Blohincev).

Ezekhez a problémákhoz kapcsolódik Ungvári Gyula cikke, aki azt a célt tűzi maga elé, hogy bemutassa a dialektikus materializmus e kérdésben vallott álláspontját. Lehet vitatkozni arról — hiszen korántsem eldöntött kérdés még — hogy vajon a teljes meghatározottság és a predeterminizmus (az ún. „kemény” determinizmus) vagy a nem-teljes meghatározottság elve ad-e helyesebb képet a valóságról, melyik egyeztethető jobban össze a modern tudományok eredményeivel, s e tudományok adta világképpel. Azonban

* Megjegyzések Ungvári Gyula cikkéhez.

nem engedhető meg azt állítani, hogy „a dialektikus materialista determinizmus teljes és következetes determinizmus, s mint ilyen magában foglalja a predetermináció elvét is”. A dialektikus materializmus mégsem választható el Marx és Engels elképzeléseitől, akik viszont élesen felléptek a predeterminisztikus tendenciák ellen. Mindenkinek jogában áll bebizonyítani — de nem deklarálni —, hogy a dialektikus materializmus fejlődésének mai fokán a determinizmus kérdésében már túlhaladta Marx és Engels e kérdésről alkotott véleményét, de akkor ezt világosan és nyíltan meg kell mondani. Annál is inkább, mert ettől még senki sem lesz antimarxistává. Megengedhetetlen viszont, hogy elmoszuk azt az éles különbséget, ami volt Marx és Laplace elképzelése között ebben a kérdésben.

Épp annyira nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a marxista filozófusok többsége elfogadja a jelenségek teljes meghatározottságának elvét és csakis a predeterminizmust utasítják el. Különösen nem áll a teljes determinizmus olyan értelmezésére, amelyet a szerző cikkében védelmez. Legalább néhány munkával, cikkel, monográfiával, esetleg idézettel illene dokumentálni, hogy ez így van, vagy legalábbis, hogy néhány jelentős marxista filozófus vallja a teljes determinizmus hasonló interpretációját.

Nem kívánok a teljes- és pre-determinizmus elvének túl részletes bírálattal foglalkozni, célom csak az, hogy rámutassak néhány, a szerző cikkében található, enyhén szólva különös konklúzióra, a szerző álláspontjának több helyütt logikailag ellentmondásos jellegére, valamint nem utolsó sorban arra, hogy az ott kifejtett predeterminizmus a dialektikus materialista filozófia néhány, nem lényegtelen elvével összeegyeztethetetlen, mégpedig olyan elvekről van szó, melyeket már nem egyszer bizonyítottak.

Ungvári cikkének módszertani kiindulópontja, amit tudatos célként állít maga elé, a determinizmus problémájának ontológiai tárgyalásmódja és az ismeretelméleti szempont csakis magyarázó kiegészítésként található meg. Véleményem szerint ebből jó egynéhány módszertani nehézség származik.

Ugyanis az ismeretelméleti aspektusból való meghatározás sokkal inkább lehetővé teszi magának az ontológiai tartalomnak is differenciáltabb, analitikusabb jellegű feltárását. E szempont elhanyagolása pedig, mint ez a szerző tanulmányában is látható, néhol legfeljebb tartalmilag igen keveset nyújtó tautológiákat ad.

Teszem azt, ha pl. igen leegyszerűsítve a fizikai törvényt úgy definiálom, hogy az a lényegi objektív tartalom, amely X típusú, Y feltételek által megszorított, általában matematikai formulában is kifejezhető tudományos törvényben van leírva (természetesen X-et, Y-t, valamint a matematikai formulát konkrétan meg kell adnom), akkor ez sokkal egzaktabb meghatározása az objektív tartalomnak, mintha egyszerűen azt mondanám, hogy az adott fizikai törvény az adott fizikai folyamat lényege, a tartós, az ismétlődő, a maradandó, az általános, stb. ezekben a fizikai folyamatokban.

S továbbá úgy gondolom, ha az oksági viszonyt úgy definiálom (leegyszerűsített és megközelítő meghatározásról van szó), hogy az egyetemes összefüggések hálózatában az az objektíve létező kapcsolat-típus, amely a következőképpen jelölhető: ha A, akkor B, és csak ha A, akkor B (ha nem A, akkor B sem) és $A \supset B$ konnektív implikáció, és ha A és B között egyirányú időbeli genetikus kapcsolat van; akkor ez korántsem tagadja e viszony tudatunktól független, vagyis objektív létét, sőt ezen objektív létezés egzaktabb megközele-

tését adja. Itt tekintsünk el attól, hogy ennek a definíciónak további finomítása még pontosabb leírást ad, mert ez a lényegen semmit sem változtat.

Tartalmilag most már a szerző kiindulópontja a Laplace-féle determinizmus elv lényegében való elismerése, amelyet más az Ungváriéhoz hasonló állásponton levő szerzőktől eltérően — s akiket, mondjuk meg nyíltan, joggal vádol következetlenséggel — explicit formában el is ismer. Teljesen egyetértek a szerzővel abban is, hogy a Laplace-i elvet nem idealisztikus volta miatt kell bírálni, vagyis azért, mert egy végtelen megismerő elmét feltételez, hiszen ez a végtelen elme pusztán módszertani eszköz a teljes predetermináció elvének leírására.

A továbbiakban, mint jeleztem, nem kívánom a Laplace-i formulát bírálni, egyrészt mert ezt előttem már sokan megtették, másrészt pedig e témával foglalkozó előző két cikkemben *ezzel kapcsolatos véleményem megtalálható. Itt csupán arra szorítkozom, hogy a szerző nyújtotta „kijavítások” tarthatatlanságára rámutassak.

Ungvári első érve, hogy szerinte egyedül a teljes determinizmus következetes. Mit jelent egy elmélet következetessége és mit ért ezen a szerző? Bármely elmélet — igen leegyszerűsítve — akkor következetes, ha alaptételeiből, kiinduló axiómáiból, legyenek azok bármily hamisak, derivatív tételei *logikai* szükségszerűséggel következnek s ily módon e rendszer *logikailag* ellentmondásmentes.

A tudomány története azt mutatja, hogy az esetek túlnyomó többségében nem a kiinduló tételek, vagy axiómák hamisságát fedezik fel, hanem ezen alaptételekből levezetett valamely következmény tarthatatlanságát, nyilvánvaló hamisságát, az objektív valósággal nem megegyező voltát mutatják ki, s így jutnak el aztán valamelyik alaptétel, vagy axióma elvetéséhez.

Ez a helyzet a Laplace-féle mechanikus determinizmussal is. A teljes determinizmus elmélete önmagában ellentmondásmentesen is felépíthető lenne, de bizonyos olyan kiinduló tételek beépítésével, amely tételek a tudomány mai állása mellett nem tekinthetők igazaknak. A teljes determinizmusból folyó bizonyos következmények mindig annyira tarthatatlanok voltak, hogy kimondásuktól képviselőik többnyire maguk is visszariadtak, amiért is a teljes determinizmus elmélete történetileg valójában sohasem volt logikailag teljesen következetes.

Mielőtt azonban ezeknek az ellentmondásoknak a bemutatására rátérnék, meg kell állnom egy pillanatra a következetes determinizmus fogalmának értelmezésénél. A teljes és a pre-determinizmus a szerző szerint csak azért az egyetlen következetes elmélet, mert a valóság minden egyes részlete a maga individualitásában is a múlt eseményei által egyértelműen és tökéletesen meghatározott.

Tekintsünk el egy pillanatra most attól, vajon igaz-e a következő kiinduló premissza és csakis logikai ellentmondásmentesség szempontjából vizsgáljuk! A tétel a következő: A valóságos jelenségek a múlt által a maguk egyediségében csak részben meghatározottak, csakis lényeges tendenciáik determináltak, s mivel a tudományos megismerés a lényegre irányul, a lényegtelen vonatkozások indetermináltsága semmiféle gátját nem jelenti a lényeges, tör-

* 1.) Sós Vilmos: Az oksági elmélet problémái Marx Tőkéjében. (Magyar Filozófiai Szemle 1959. 1—2. sz.)

2.) Sós Vilmos: Az akaratszabadság és a determinizmus. (Uo. 3—4 sz.)

vényszerű összefüggések megismerésének, sőt éppen ennél fogva e felfogás megkönnyíti a lényegek megismerését, mely minden emberi gyakorlati tevékenység alapja. Lehet-e egy ilyen kiindulótételre felépülő elmélet önmagában következetes, logikailag ellentmondásmentes? Nem látom be, miért ne lehetne.

Vagy tovább lépve eggyel: vajon lehet-e következetes egy olyan az Ungvári megfogalmazásától eltérő, de a teljes determinizmust elismerő és csakis a predeterminizmust tagadó álláspont, amely szerint a jelenség részben meghatározott a külső, a múlt által, részben azonban önmaga, a belső, a jelen által meghatározott? A belső és külső, a jelen és a múlt fogalmainak viszonylagos értelmezésével ez az álláspont is logikailag következetesen kidolgozható.

A következetesség követelménye az első Ungvári által adott definícióban feltételezi a determinizmus egyformaságát, azonosságát minden területen, mert a definíció lényege az, hogy a múlt által minden egyaránt meghatározott, amelyhez a „hogyan” és a „miáltal” való meghatározottság csak kiegészítőképpen, mellékesen tartozik hozzá, míg az utóbbi két elképzelésben a definícióban a differenciáltság van a hangsúly.

Elvileg a hamis elméleti rendszerek is lehetnek logikailag következetesek, mert ez utóbbi követelmény erősen, ha nem is kizárólagosan formai jellegű. Éppen azért nem kizárólagosan formai jellegű, mert a lényegében hamis premisszákból logikailag szükségszerűen adódó zárótételek közül legalább néhány oly annyira szembeötlően kerül ellentmondásba a valósággal, az emberi gyakorlati tevékenységgel, hogy tarthatatlanságuk nyilvánvaló volta miatt a rendszer képviselői inkább feláldozzák a logikai következetességet. A következetességre való hivatkozás, mint a fentiekből kitűnik, nem argumentálja a teljes és a pre-determinizmust.

Ugyancsak nem kötelező, hogy a teljes determinizmus szükségszerűen predeterminizmus is legyen, mint ahogy a szerző állítja. Ugyanis logikailag következetes, bár tartalmilag hamis egy olyan felfogás, mely szerint a múlt jelenségei (jelenségen, dolgon az egész cikk során bármely valóságos tárgyat, eseményt, folyamatot, stb. értünk.) csak részben determinálják az adott jelenséget, másrészt pedig e jelenséget más, a jelenséggel egyidejű jelenségek és összefüggések határozzák meg. Az egyidejű jelenségek ilyen egymásrahatása azonban feltételezi a relativitás elmélet által megcáfolt ún. végtelen sebességgel terjedő távolhatást, és ezért tartalmilag hamis.

A szerző a determinációs összefüggéseket kizárólag oksági kapcsolatokra redukálja, ami megnyilvánul nála abban is, hogy a determinizmust csakis valamilyen genetikus aktív teremtő konnekciónak tartja, bár az éppen úgy egy állapot változatlanul való megtartására és megszüntetésére is (bár ez utóbbi negatív aktivitás) egyaránt vonatkozik. (A determinációs faktorok viszonylag nem változnak, illetve eltűnnek.) A kauzalitás a determinációs összefüggések egyik típusa. E típusok ismertetésével itt nem foglalkozom, mert azok egyrészt közismertek, másrészt pedig nem érintik a cikk lényegét.

Most már jelentkezik az a probléma, hogy „Minden jelenség múltjában adva van a dolgoknak, más jelenségeknek egy olyan összessége, komplexuma, amely e g y é r t e l m ű e n váltja ki a jelenségeket.” Mit értünk egyértelműségeen? Valahányszor A jelenség áll előttünk, az mindig B-t hoz létre és nem lehetséges, hogy A-ból ne legyen B, illetve más legyen mint B. Ha ez igaz — s nincs miért elvetni az egyértelműséget, mint a predeterminizmus szükséges jegyét, akkor miképpen lehetséges összeegyeztetni azzal a két mondattal lejjebb található ítélettel, miszerint „A jelenségeknek múltjukból fakadó teljes meg-

határozottsága egyúttal azt is jelenti, hogy minden jelenség teljesen, százszázalékosan determinálja saját jövőjét, mégpedig lényeges és lényegtelen kapcsolatainak, illetve lényeges és lényegtelen tulajdonságainak összessége által, tehát belső természetének és külső környezetének együttes hatására.” Ugyanis ez utóbbi eleve limitált párhuzamos lineáris sorokra bontaná a fejlődést, hiszen mindig csak ugyanaz reprodukálhatná önmagát, minőségileg új dolgok vagy állapotok nem keletkezhetnének, ami tapasztalatainkkal, egész mai világképünkkel ellentétben áll.

Valamely jelenség sohasem határozza meg saját mására való hatásában az új jelenséget teljes egészében, hanem önmagán kívül még egy sor más tényező is belép és így keletkeznek a minőségileg is új dolgok, állapotok. Legfeljebb arról van szó, hogy bizonyos önfejlődő rendszereknél a belső a külső hatásokat önmaga mint döntő tényező köré csoportosítja, azok centrumát alkotja. Azonban még ez sem kötelező. Éppen ezért az új jelenség sohasem teljes egészében egy belső fejlődés eredménye és a réginek nem csupán saját mása, hanem valami attól különböző is.

Ha bármely kauzális kapcsolat egyértelmű, szükségszerű meghatározottságot jelent (itt tekintünk el attól, hogy az oksági viszony jellemzéséhez még egyéb megszorítások is szükségesek), akkor nem lehet igaz, hogy „Ha tehát az A jelenséget egy adott szituációban az a_1 jelenség, egy másik szituációban pedig az a_2 jelenség váltja ki, akkor sem az a_1 jelenség önmagában, sem pedig az a_2 jelenség önmagában nem tekinthető az A jelenség okának, még az esetben sem, ha az összefüggések felismerése alapján meggyőződünk arról, hogy az a_1 illetve az a_2 jelenségek ténylegesen kiváltják és nem csupán időben közvetlenül megelőzik az A jelenséget.” Ha bármelyik jelenség nem oka egy másiknak, akkor nem is váltja ki azt és a kiváltás csupán látszat, hiszen a példában az a_1 csak más jelenségekhez kapcsolódva alkothat okot.

S bár szerintem a kauzalitás egyértelmű viszonyt jelöl, mégis matematikailag megformulázhatatlan. Van egy egész sor bizonyítás arra vonatkozóan, hogy a matematikai logikában a genetikus, kauzális konnektív implikáció tisztán formálisan nem írható le, illetve csak igen sok szóbeli megszorítással és csakis bizonyos esetekben, amelyek száma ma még igen kevés esetre szorítkozik. Ha a szerző oly biztos az oksági viszony matematikai megformulázhatóságában, legalább egy-két egyszerű példán bemutathatta volna.

A teljes és a pre-determináció elvét bizonyító alapvető argumentum megfogalmazása a cikkben a következő: „... csakis a létrehozó tényezőik összessége válthatja ki szükségszerűen a jelenségeket”, és hozzáteszi „Ha ismerjük az összes létrehozó tényezőket, a dolgok létrejötteinek körülményeit, 'matematikai' biztonsággal jósolhatunk...” De ez nem más, mint a laplace-i elv, bizonyos fokig átalakított formában.

Tudniillik mit érthetünk a jelenséget a maga teljes egyediségében meghatározó létrehozó tényezők összességén? Ez nyilvánvalóan nem lehet más, mint az egész univerzum, mert időben az okok mind távolabbi múltjukkal fonódnak össze. Ráadásul ez a világegyetem valami zárt totalitás kell hogy legyen, mert máskülönben nem beszélhetnénk a meghatározó tényezők összességéről. A végtelen számú tényezők összegének elgondolása matematikai képtelenség.

A determináns faktorok összegének feltételezése egyben bizonyos változatlanságot is bevisz az univerzumba, mert legjobb esetben is csak azt engedi meg, hogy ebben a zárt totalitásban egy végtelenségig való osztható-

ság, egy ún. rossz végtelenség van. Az univerzum azonban nemcsak abban az értelemben végtelen, hogy végtelen sok változatlan konstansból áll, hanem minőségileg is állandóan változó elemekből, melyek a determinációs folyamatba állandóan új tényezőkként lépnek be. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a limitált univerzum által minden teljesen meghatározott, de egy térbelileg végtelen és végtelenül változó világegyetem feltételezése esetén (ez viszont összhangban áll az egész modern tudománnyal) a determináns faktorok száma sohasem lezárt, vagy véges. De még az előbbi esetben sincs akár teoretikus jelentősége sem, mert ez azt jelenti, hogy az univerzum meghatározza az univerzumot, vagyis az azonosság logikai tételét abszolút ontológiai elvévé változtatjuk.

Vizont semmit sem adok fel a determinizmusból, ha azt mondom, hogy valamely jelenség állapota egy adott időpontban teljesen meghatározott, egy őt megelőző, tetszőleges, de véges időtartam egy időpontjának térben is végesen körülhatárolt jelenségeinek összmozgása által, ha ezt az időpontot végtelenül közel (értve ezen a nullához konvergáló időértéket) választom meg a vizsgált jelenséghez. Megszoríthatom ezt a meghatározást azzal, hogy még ily módon is a jelenség csak egy objektíve *meghatározott vonatkozásban* van teljesen meghatározva.

Miben különbözik ez a definíció Ungváriétól? Alapvetően abban, hogy egyszerűen nem tételezi fel a világegyetem zártságát és a fentebb említett bizonyos változatlanyságot. A relativitáselmélet elveti a távolhatás elvét és bevezeti a hatások véges terjedési sebességét és a maximálisan elérhető legnagyobb sebességnek a fény sebességét tartja. Mivel a távolhatás elvének elvetése az egyidejű hatásokat kizárja, bármely jelenség meghatározottságát feltétlenül a megelőző múltban kell keresni. Ez a predetermináltság elvének racionális magva. Véges tér és idő koordinátákkal viszont azért adhatom meg egy jelenség állapotát, mert egy adott időpont jelenségei magukban foglalják az időben megelőző jelenségek azon hatásait, melyek egyrészt maguk is tovább adják más jelenségekre gyakorolt hatásukkal. Ugyanakkor a determinizmus ilyen vagy hasonló felfogása nem zárja be az univerzumot, mert minden jelenséget, végtelen sok vonatkozása lévén, csak végtelen sok véges koordináta értékekkel írhatnánk le (ennek objektíven végtelen sok determináns faktor felel meg), s e véges koordináták le nem zárható sora matematikailag nem összegezzhető.

Ungvári, álláspontjának bizonyos konklúzióitól visszariadva, jó egy néhány logikai ellentmondáshoz jut el. Cikkének elején ő maga is elismeri, hogy nincs távolhatás, lejjebb viszont mégis egyidejű kölcsönviszonyról beszél. Azt állítja, hogy például két test tömegvonzása esetén egyidejű egymásrahatás van. Szerinte a kölcsönhatás ezen formájánál nem a két tárgy külön-külön a determináns, hanem a két tárgy kölcsönhatása, viszonya a meghatározó. Például „a Föld és a tárgyak kölcsönös tömegvonzásának közös eredménye a szabadesés jelensége” Ezzel azt gondolja, hogy megmenti a determinációs viszony időbeli egymásutániságát. Azonban, ha a két tárgy egymásra hatása egyidejű, akkor hogyan van egyáltalán hatáskapcsolat közöttük, hiszen a hatás csak egy időben lehetséges, és így a két tárgy viszonya csak egy metaforikus jelkép. (Itt a két tárgy viszonyáról s nem az eredményről van még szó.) Továbbmenve, eredmény és determináns az adott esetben korántsem választható el egymástól. Tudniillik a szabadesés nem valami eredménye a tömegvonzásnak, hanem e tömegvonzásnak egy konkrét esete, maga e kölcsönviszony.

Ugyanis nem létezik egy elvont, konkrét tárgyaktól és viszonyoktól független tömegvonzás, amely ily módon egy önálló lényeggé emelt, teremtő erővel bíró, hiposztazált platóni univerzália lenne, amely létrehozza a konkrét dolgokat és viszonyokat. Arról nem is szólva, hogy nemcsak a kölcsönviszony határozza meg a tárgyakat, hanem legalább annyira maga e viszony is meghatározott a két test tulajdonságai által.

Bármennyire igaza van is a szerzőnek Földesivel szemben abban, hogy az általa kifejtett teljes determinizmus magában foglalja a pre-determináció elvét is, mégis önmagával, első definíciójával is szembekerül, amikor a teljes determinizmust azzal bizonyítja; „Álláspontunkból az következik, hogy a dolog létrejöttének szükségszerűségét nemcsak a 'feltételek' és 'okok' szolgáltatják, hanem — bár közvetve — ezek okai is.” Hiszen nála az ok a megelőző jelenségek összessége, az univerzum, tehát az okoknak legfeljebb valami világon kívüli transzcendens okai lehetnének.

Hogy az ok az univerzum, azt alábbi fejtegetéseiben nyíltan is elismeri, amikor arról beszél, hogy az okot emiatt egészében megismerni lehetetlen. Itt természetesen a világegyetem végesből azonnal végtelenné alakul át, minden magyarázat nélkül. Magától adódik egy ilyen álláspont bizonyos fokig agnosztikus jellege, hiszen a lényegi determinációs összefüggések sem tárhatók fel benne. Illetve, ha kissé következetesen a világegyetem egyrészét tekinti csak oknak, akkor a kauzális lánc megszakításának határai szubjektívek, önkényesek lesznek. A szerző annyira ragaszkodik Laplace alapformulájához, hogy itt még a koppenhágai interpretációval szembenálló, ún. kauzális felfogás képviselőinek, főként Bohm-nak színtelméletét sem vezeti be, ami pedig legalább bizonyos, fentebb már említett, módszertani nehézségeket, ha felelősen is, de megold.

Ungvári vallja azt a nem új, és e kérdéssel foglalkozó két régebbi cikkemben általam is kifejtett álláspontot, egyrészt a lehetőség és valóság, másrészt a véletlen és szükségszerű kölcsönviszonyáról; s amivel, őszintén szólva, ma már nem igen értek egyet.

A megvalósulás a lehetőség átmenete a valóságba. Ez azt jelenti: „Minden anyagi jelenség, folyamat, mielőtt létrejön létrehozó tényezőiben a d v a v a n (saját aláhúzás S. V.), tehát nem a semmiből keletkezik, de nem érzékelhető, aktuális létezőként adva van, mert akkor nem beszélhetnénk keletkezéséről, legfeljebb növekedéséről, mennyiségi kibontakozásáról, hanem mint lehetőség, mint a létrehozó tényezők mozgásának rejtett tendenciája.” Ez röviden összefoglalva a szerző véleménye.

De mit jelent az, hogy a jelenség létrejövése előtt potenciálisan a d v a v a n? Készen, teljesen kifejlett állapotban s csak nem került felszínre még, vagy előzményei vannak a múltban és nem ezektől függetlenül jön létre? Ha nem érzékelhető, mi bizonyítja, hogy adott? Ez pusztán szójáték. Ugyanis, ha csak rejtett tendencia, akkor ez azt jelenti, hogy van, csak a mélyben és nem a felszínen. Ezzel akaratlanul is valami tisztán megismerésbeli különbséggé teszi a lehetőség és valóság viszonyát, melynek ily módon objektív megfelelője a realitásban nem lenne.

Még világosabban mondja azt ki másutt, hogy „... a megvalósulás a rejtett tendenciák megnyilvánulása...”. Mit jelent itt a megnyilvánulás? Nyilvánvalóan nem más ez, mint egyszerű felszínrejutás. Ez a felfogás viszont minden újnak a tagadása, hiszen csak arról van szó legfeljebb, hogy valami a mélyből a felszínre jut, vagy megfordítva.

Továbbá, a szerző levonja végkövetkeztetését, hogy a megvalósulás szükségszerű, „Ti. ami nem jön létre, annak létrejötte lehetetlen, ha az ami helyette megvalósul, szükségszerűen következik be. A létrehozó tényezők összmozgása tehát csak egy bizonyos jelenség bekövetkezését teszi lehetővé, a létrehozó tényezők összességében a megvalósulásnak csak egyetlen lehetősége van jelen.”

Ezzel szemben a következő ellenvetéseket lehet tenni. Először is egy lehetőség az nem is lehetőség. A lehetőség ugyanis semmi egyebet nem jelent, mint egy adott jelenségsoporthoz nem ellentmondó, egy jelenségsoporthoz számára nem kizárt, megengedett, ebből következhető, de még nem létezőt, és ilyen minden jelenségsoporthoz számára több van. Bizonyos más, tehát külső feltételek csatlakozása esetén csak egyik valósul meg, bár ez sem kötelező. Ugyanis egy jelenségsoporthoz következő lehetséges esetek nem feltétlenül zárják ki egymást, hanem együtt is járhatnak, egymás mellett, együtt is létrejöhetnek. Tehát nem feltétlenül helyette való megvalósulásról van szó. Egy lehetőség megint csak abban az esetben van, ha a meghatározó tényezők összessége a zárt világegyetem. Viszont ez esetben az égvilágon semmi értelme nincs lehetőség-ről beszélni. Ugyanis ha csak egy szükségszerű lehetőség van, akkor mi a különbség lehetőség és valóság között? Akkor ezek a kategóriák legfeljebb a még meg nem ismert (a rejtett tendencia) és a már megismert különbségének a jelölői.

Továbbá, ha csak egy szükségszerű lehetőség van, a fentebb kifejtettek-ből következően, nem lehetséges, hogy a véletlen objektív természetű legyen, mert nem lehetséges, hogy valami egyszerre lehetséges is és nem szükségszerű is legyen, mert csak egy szükségszerű lehetőség van, ami viszont meg is valósul. És mindez vonatkozik az 5. lábjegyzetben leírt példára is, mert ott a búzakalászt megint az egész zárt világegyetemre vonatkoztatja, s csak egy pillanatnyi állapotot abszolútizál.

Nem oldja meg a problémát a szerző azon felfogása sem, hogy nemcsak a közvetlenül ható tényezők determinálják az adott jelenséget, ugyanis a közvetlen (a végtelenül kis időtartamra levők) determinánsok magukban foglalják a régebbi hatásokat is, melyek a közvetlenül ható tényezőkben összegeződnek. Tudomásom szerint senki az égvilágon nem tagadja a megelőző régebbi tényezők szerepét, a vita viszont éppen abban áll, hogy a közvetlenül ható tényezők tartalmazzák-e vagy sem, a megelőző effektusokat. Én a távolhatás elvének elvetésével ez utóbbit tartom helyesnek. Azt hiszem, hogy a Földesi felfogásával polemizáló, az akaratszabadságról írt cikkemben nem az azonnalít és a régebbit választom el egymástól, hanem a belső és külső faktoroknak az emberi cselekvésben játszott, minőségileg különböző szerepéről írtam, legalábbis ez volt a szándékom.

A belső és a külső tényezők kölcsönviszonyának kérdésében egyébként a szerzőnek teljesen igaza van, amikor világosan leszögezi, hogy a külső hatások sem determinálják egyértelműen az emberi tevékenységet, mert a külső hatásokat a belső tulajdonságok összessége átalakítja és így a belső tulajdonságok szerepe igen nagy, miáltal is az ember nagyrészt saját sorsának kovácsa. Bár ha álláspontját következetesen végiggondolná, akkor látná, hogy végig nyitva marad az a kérdés, hogy mi determinálja a belső állapotot. Kizárólag önmaga; vagy megint az egész univerzum, amibe végül maga is beletartozik? Az ellentmondás nyilvánvaló, részleteznünk szükségtelen.

Miképpen lehet a predeterminizmus elvének elfogadása után megmagyarázni a szükségszerű és a véletlen összefüggések specifikumait? A szerző szerint

„... véletlennek nem azon végtelen sok dolog egyikét vagy másikat nevezzük, melyek semmiféle determinációs kapcsolatban sincsenek ezen bizonyos lényegi folyamattal, hanem azon dolgokat, mozzanatok, melyek — bár összefüggésben vannak a kérdéses lényegi folyamattal — mégsem következnek abból szükségszerűen.” A véletlennek itt a nem szükségszerű meghatározó tényezőket tartja. Azonban előző fejtegetései alapján nem szükségszerűen való következés nem létezhet, hiszen még potenciálisan is csak egy valami adott. Továbbá, a véletlenről egy tisztán tagadó definíciót ad, ami a logikában közismerten megengedhetetlen, és ráadásul ez a meghatározás az ún. „circulus vitiosus” logikai hibájában is szenved, vagyis a fogalmakat egymással határozza meg.

A példa szerint a szocializmus világméretű győzelme a kapitalizmus belső lényege által determinált, míg e világméretű győzelem pontos ideje vagy konkrét formája véletlen, mert a kapitalizmus általános természetéből nem következik. Bár e példában (részletesebben megtalálható Ungvári cikkében) a két jelenséget valóban egy és ugyanazon lényeghez viszonyítja, de míg az előbbit önmaga lényegéhez, a másikat egy hozzá képest külső lényeghez. Ugyanis a megvalósulás pontos időpontjának és konkrét formájának meghatározó lényege szélesebb, mint a kapitalizmus általános természete, mert ez csak része a pontos időpont determináns tényezőinek. A lényeg éppúgy viszonylatokban létezik és nem abszolút, mint bármelyik más filozófiai kategória, illetve az ezeknek megfelelő objektív tartalom.

Erre vonatkozó fejtegetéseit a következőképpen folytatja: „... szükségszerűnek a lényegi folyamatból következő, lényeges oldal által determinált folyamatokat, véletlennek pedig az ugyanazon (tehát a szükségszerű folyamatokat determináló) lényeg által nem determinált, bár ezen lényeggel összefüggésben levő folyamatokat tekintjük.” Ez lehet igaz, de mindenesetre ellentmondásban áll a cikk alapmondanivalójával és előző fejtegetéseivel. Attól most tekintsünk el, hogy a szükségszerű folyamatokról mint eredményekről beszél, noha lentebb, helyesen, relációként tárgyalja őket.

Ismét áll a kérdés, mit jelent az, hogy a lényeg által nem determinált? Semmiféle determinatív összefüggés nincs köztük, vagy csak arról van szó, hogy a lényeg csak részben határozza meg a jelenséget mint totalitást? Azonban ez bármely jelenség tetszőleges, egyedi izolált feltételére áll, nemcsak a lényegiekre, amiből viszont következik, hogy nincs objektív kritériuma a szükségszerű és véletlen megkülönböztetésnek. Arról nem is szólva, hogy a lényeg (mármint az előfeltételekben adott), mint a fenti példában is, mindig determinatív kapcsolatban van a jelenség nemlényegi tulajdonságaival is, csak nem közvetlen módon. Vagyis arról van szó, hogy a jelenség a lényeg által nem indeterminált, hanem csak részben determinált.

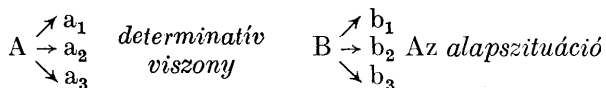
Illetve lehetséges az a variáció, miszerint minden jelenség determinált és indeterminált mozzanatok egysége. Ungvári ezt írja: „Minden eseménynek, minden objektumnak van lényegi folyamatok által determinált, szükségszerű oldala és lényegi folyamatok által nem determinált, véletlen oldala.” Ne menjünk bele ezen álláspont igaz, vagy nem-igaz voltába, hanem fogadjuk el ezt lehetségesnek, de akkor hol van a teljes determinizmus? Ha Ungvári a véletlen objektív természetét el akarja fogadni, fel kell adnia a predeterminizmust. Ezt teszi, amikor azt írja, hogy „Véletlen így a másként is bekövetkezhető, változókéony formái oldal, szükségszerű pedig a lényegi által determinált, belső, lényegi oldal.”

Ugyancsak frázisszerű és nem bizonyított az a tétel, amely szerint „... ami a lényeges folyamat működésével összeegyeztethetetlen, annak megvalósulása lehetetlen... Ami pedig önmagából e lényeges folyamatból szükségszerűen következik, az elkerülhetetlenül megvalósul.” Ez megint valami mindentől elvonatkoztatott, minden konkrét tértől és időtől független lényegét tételez fel. A valóságban viszont igen sokszor előfordul, hogy a lényegből következő nem valósul meg, ha csak a lényeg megint nem az egész univerzum. Ugyanis nemcsak belső fejlődés lévén, az adott konkrét lényeggel ellentétes más lényegek is hatnak, melyek hatásértéke nagyobb lehet, és akkor a belső fejlődés tendenciája visszaszorul.

Nem segít ezen álláspont ellentmondásosságán a szerzőnek az az állítása sem, hogy „... létrehozó tényezői egyikének vagy egy csoportjának *v o n t k o z á s á b a n* bármely dolog megvalósulása objektíven indeterminált, véletlen.” Először is, mint láttuk, az indeterminált nem azonos a véletlennel. A véletlen ugyanúgy determinált, mint a szükségszerű, csak nem a saját, ön-maga belső lényege által determinált. A fenti meghatározás szerint a véletlen okozati jelenség és egy feltétel vagy feltétel-csoport viszonya lenne. Azonban ez a kérdés megoldását csak egy szinttel feljebb tolja, mert nem valamennyi szükséges feltétel jelenléte esetén a tárgy még nem teljesen determinált, tehát a véletlen a még nem determinált lenne.

Ez viszont csak elmossa azt a sokkal lényegesebb kérdést, hogy a determinált tárgynak van-e véletlen vonatkozása. Ha viszont a nem az önmaga belső lényege által meghatározottat tartjuk véletlennek, akkor egy általánosabb megoldáshoz jutunk, mert a véletlen oldal is meghatározott, csak más által meghatározott. És bár e vonatkozásban következtelenségéért bírálja Földesit, végső soron álláspontja megegyezik vele, mert szerinte is minden előbb szükségszerű, s csak ezen belül beszélhetünk véletlenről.

És itt jutunk el ahhoz a kérdéshez, hogy bármennyire is tagadja, igenis a szükségszerűség két fogalmát használja. Ha minden szükségszerű és ez az abszolút vonatkozás, akkor nincs értelme a véletlen fogalmának, mert ez csak pusztá elnevezés lenne. A szükségszerűségnek ezért csak egy fajta fogalmát lehet használni. Ungvári elképzelése viszont sematikusan ábrázolva a következő:

1. $A - B$
2. $A - b_1$ vagy $a_1 - b_1$
3. $a_1 - (b_2 \text{ v. } b_3)$, vagy (b_2, b_3)

Legyen A és B két jelenségcsoport, és A képviselje a B jelenséget meghatározó tényezők csoportját, vagy leegyszerűsítve A az ok, B az okozat. Ungvári elképzelése szerint a szükségszerűségnek azért használja egy fogalmát, mert minden esetben a szükségszerűen semmi egyebet nem ért, mint az elkerülhetlent, a másként bekövetkezhetlent.

Az első esetben minden dolgot, a második esetben pedig csak a lényeges oldalt viszonyítottuk okához. Az a_1, a_2, a_3 (s lehetne folytatni a végtelenségig) az egyes determináns faktorok vagy csoportok, melyek közül az a_1 a lényeges oldalt jelöli, míg b_1, b_2, b_3 a meghatározott jelenség egyes oldalait, melyek közül b_1 a lényegét jelöli.

Mivel szükségszerűn vagy véletlenül a két csoport egymáshoz való viszonyát értjük, ezt Ungvári is elfogadja, már sematikusán is látható, hogy a két viszony minőségileg különböző. Az első esetben a szükségszerűség más viszonyt jelöl, mint a második esetben. Szavakkal kifejezve az első esetben a szükségszerűség azt jelenti, hogy minden dolog az őt megelőző jelenségek összmozgásából következik elkerülhetetlenül, a második esetben viszont a szükségszerűségen azt értjük, ami a determináns tényezők lényegéből (tehát nem a determináns tényezők összességéből) elengedhetetlenül következik. A „kell” és a „lényegileg kell” nem azonos fogalmak. A harmadik ábra a véletlen azon fogalmát jelöli, amiről már fentebb szó esett.

Láthatjuk, hogy a teljes meghatározottság és predeterminizmus koncepciójának elfogadása és következetes végigvitele megoldhatatlanná teszi a szükségszerű és a véletlen problematikájának feltárását, illetve az objektív véletlen bevitele az elméletbe megbontja a predeterminizmus elméletének következetességét.

Szerintem a végeredmény azonos mint Földesinél és ismét csak azt mutatja, hogy a mechanikus laplace-i formulán alapuló determinizmus nem egyeztethető össze a dialektikus materializmus alaptételeivel.

Sós Vilmos